

Henryk JAROSIEWICZ
Jagoda STOMPÓR-ŚWIDERSKA

TOŻSAMOŚĆ A WOLNOŚĆ Psychologiczne wyjaśnienie mechanizmu samostanowienia

W okresie wczesnoszkolnym przedmiotowość samostanowienia uwarunkowana jest przejętymi zasadami. Dopiero w okresie dorastania zasady dopełniane są własnym ujęciem prawdy. To prawda swoista, nazywana prawdą aksjologiczną. Człowiek nie tylko pociągany jest przez wartości, jak twierdził Frankl, ale także dąży do poznanego dobra, które czyni swoim celem. Cele określają (formalnie) stawianie się wolnego podmiotu.

„Tylko twierdzenie o substancjalności duchowej ludzkiej duszy może nam wytłumaczyć fakty znane z bezpośredniego wewnętrznego doświadczenia: fakt jedności i tożsamości ludzkiego «ja» w czasie. W związku z tym pozostaje niemniej doświadczalny fakt przynależności naszych różnorodnych i różnokierunkowych przeżyć do tego jednego i tożsamego «ja». Każdy akt jest niejako nasycony owym «ja», na skutek tego tylko on jest moim, a nie przynależy do nikogo innego”¹ – stwierdza Karol Wojtyła.

W przytoczonym fragmencie *Rozważań o istocie człowieka* wskazane zostały dwa kierunki rozumienia fenomenu stałości „ja” w czasie. Pierwszym z nich jest wyjaśnienie faktu tożsamości przez odwołanie się do Arystotelesa koncepcji hylemorfizmu. Wedle tej koncepcji czynnik kształtujący podmiot, czyli forma substancjalna, nie zmienia się, zmianom ulega natomiast czynnik materialny, kształtowany, czyli ciało. To samo można wyrazić w języku psychologii empirycznej, mówiąc, że forma, czyli przyczyna sprawcza, dana jest w przeżyciu sprawczości, które to przeżycie cechuje się stałością w czasie. Zmienna jest przyczyna celowa, będąca drugim aspektem przyczyny formalnej. W artykule niniejszym pokazano oba te czynniki tak, jak kształtują się w rozwoju ontogenetycznym osoby.

Wojtyła wyjaśnia przeżycie sprawczości, odwołując się do czynności woli². Wola to dyspozycja do władania sobą. W doświadczeniu wewnętrznym poczucie

¹ K. Wojtyła, *Rozważania o istocie człowieka*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999, s. 80.

² Nawiązując do szkoły psychologów badających wolę, Karol Wojtyła napisał: „Za akt woli należy uznać to przeżycie, w którym osobowe «ja» występuje jako realna przyczyna sprawcza swoich działań. Daje temu wyraz N. Ach, pisząc: «w działaniach woli jednostka ma przy występowaniu determinującego przedstawienia rzeczywistości tę świadomość, że jest ona przyczyną realizacji (*Verwirklichung*). ‘Ja’ pojawia się jako przyczyna czynności»” (t e n ż e, *Zagadnienie woli w analizie aktu etycznego*, „Roczniki filozoficzne KUL” 5(1955-1957) nr 1, s. 117; zob. N. A c h,

jedności i tożsamości „ja” ufundowane jest na jedności aktów woli i ich ciągłości w czasie pomimo zmienności treści „ja” w rozwoju, czyli celów działania, a więc tego, kim chce „być” osoba. Jest to zatem ciągłość w zmienności. Właśnie zmienność celów grozi zaburzeniem aktów woli, co Erik Erikson określa mianem „rozproszenia tożsamości”³. Towarzyszą temu takie objawy, jak wahania (uwarunkowane niejasnością celów), uleganie przypadkowym podnietom jako motywom działania czy też rozszczepienie celów i sposobów ich realizacji.

Ponieważ osoba wyraża się w czynie⁴, treść „ja” dostępna jest w badaniach empirycznych. Obraz siebie aktualizuje się w momencie podejmowania decyzji życiowych i zawodowych⁵. W Obrazkowym Teście Zawodów Martina Achtnicha⁶ osoby badane wybierają pożądane relacje ze światem, co pozwala na rozpoznanie struktury „ja”.

ZJAWISKO TOŻSAMOŚCI

RELACYJNY MODEL AKTYWNOŚCI

Rozwój człowieka polega na tym, że ludzki genotyp (tak zwane zasoby) aktualizuje się w relacjach ze światem w postaci czynności i – właściwych dla nich – wytworów⁷. Według założyciela szkoły lwowsko-warszawskiej Kazimierza Twardowskiego zasadnicze znaczenie dla kierunku aktualizacji mają artefakty, czyli wytwory, które bazują na przedstawieniu rzeczywistości, jakie ma aktualizujący się człowiek.

Jednym z tych artefaktów jest obraz siebie, który obok warunków środowiskowych staje się główną determinantą procesu rozwoju („ja” autonomiczne i autentyczne) – w koncepcji Kazimierza Dąbrowskiego jest to „czynnik trzeci”⁸.

Über den Willensakt und das Temperament. Eine experimentelle Untersuchung, Verlag von Quelle & Meyer, Leipzig 1910.

³ E. E r i k s o n, *Tożsamość a cykl życia*, tłum. M. Żywicki, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2004, s. 84.

⁴ Zob. K. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, w: tenże, „*Osoba i czyn*” oraz inne studia antropologiczne, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.

⁵ Zob. J. S t o m p ó r - Ś w i d e r s k a, S. W i t k o w s k i, *Proces podejmowania kluczowych decyzji zawodowych przez menedżerów*, w: *Człowiek w pracy i organizacji. Perspektywa psychologiczna*, red. B. Rożnowski, M. Łaguna, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011, s. 93-111.

⁶ Zob. M. A c h t n i c h, *BBT Obrazkowy Test Zawodów. Projekcyjna metoda wyjaśniania skłonności zawodowych*, tłum. H. Gabiniewicz, Nowe Życie, Wrocław 2010.

⁷ Zob. K. T w a r d o w s k i, *O czynnościach i wytworach. Kilka uwag z pogranicza psychologii, gramatyki i logiki*, w: tenże, *Wybrane pisma filozoficzne*, PWN, Warszawa 1965.

⁸ K. D ą b r o w s k i, *Fazy i poziomy rozwoju psychicznego i trzy kształtujące go czynniki*, w: *Zdrowie psychiczne*, red. K. Dąbrowski, PWN, Warszawa 1985, s. 54.

Rysunek 1. Ukierunkowanie procesu rozwojowego przez obraz siebie

W procesie rozwoju człowieka obserwujemy „przekształcanie całego życia psychicznego, które staje się coraz bogatsze”⁹. Bogactwo życia psychicznego polega na tym, że podmiot osiąga swe całkowite spełnienie (gr. holoteles) poprzez aktualizację kolejnych warstw swojej natury (poziomów dynamizmu). Są to dynamizm reaktywny ciała, dynamizm emotywny zmysłów i dynamizm rozumu (intelekt i wola). Spełnienie związane jest z dwoma jakościowo dopełniającymi się relacjami między poszczególnymi piętrami dynamizmu: piętra wyższe t r a n s c e n d u j ą piętra niższe, piętra niższe zaś są z i n t e g r o w a n e poprzez dynamizm pięter wyższych. Dążenie do spełnienia siebie, które można określić jako holotelizm, stanowi dopełnienie bądź rozwinięcie zasady holizmu. Zasada ta mówi, że podmiot jest całością nieredukowalną do swoich części. Dzięki osiągnięciu pełni podmiot staje się zorganizowanym mikrokosmosem, w odniesieniu do którego można mówić o poziomach życia psychicznego i o pewnej głębi. Jest ona związana z duchową naturą osoby, mówimy więc o jej życiu wewnętrznym oraz o kształtującym się „środowisku wewnętrznym”¹⁰. Wyrazem łącznego działania dynamizmu na poziomie ciała, zmysłów i rozumu jest naturalna siła człowieka, rozumiana jako siła fizyczno-duchowa¹¹. Dzięki zdolności do transcendencji (przekraczania siebie) osoba może w sposób wolny rozporządzać tą siłą, czyli zdolna jest do samostanowienia¹².

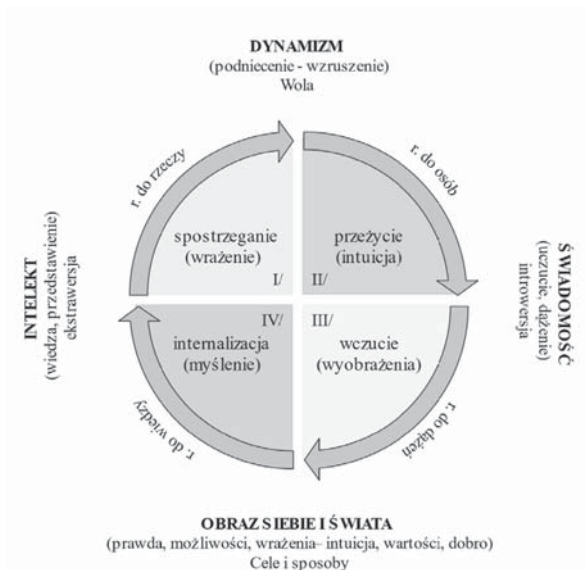
⁹ M. K r e u t z, *Rozwój psychiczny młodzieży*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej Tum, Wrocław 2005, s. 13.

¹⁰ D ą b r o w s k i, dz. cyt., s. 88.

¹¹ Por. E. S t e i n, *Budowa osoby ludzkiej. Wykład z antropologii filozoficznej*, tłum. G. Sowinski, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2015, s. 208..

¹² Por. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 151n.

Dynamizm podmiotu dopiero w relacji ze światem aktualizuje się w postaci czynności oraz właściwych dla tych czynności wytworów. Następnie, na bazie tych wytworów, przebiega proces tworzenia obrazu świata i obrazu siebie (w obrazie świata).

Rysunek 2. Relacyjny model potrzeb

W relacyjnym modelu potrzeb wyróżniamy cztery rodzaje relacji ze światem (rys. 2): relacje do rzeczy (do świata materialnego), relacje do osób (relacje społeczne), relacje do własnych dążeń (uczuć i pragnień), relacje formalne (do treści wiedzy i samowiedzy). Model ten stanowi pewne nawiązanie do koncepcji typów psychicznych Carla Gustava Junga¹³, który wyróżnił cztery czynności (funkcje) psychiki. Do funkcji *i r r a c j o n a l n y c h*, wynikających ze zmysłowego doznawania świata, należą: (1) spostrzeganie (jego wytworem jest wiedza konkretna, w obrazie świata zaś – wrażenia) oraz (2) przeżycie (jego wytworem są uczucia i intuicyjne odzwierciedlenie wartości doznawanych relacji w obrazie siebie w świecie). Funkcje *r a c j o n a l n e* natomiast to (3) wczucie, czyli uchwycenie relacji z innymi (wytworem są wyobrażenia i uczucia wyższe), a także (4) analiza treści poznania oraz wyobrażeń, co pozwala mówić o czwartej funkcji wyróżnionej przez Junga, czyli o myśleniu.

¹³ Zob. C.G. J u n g, *Typy psychologiczne*, tłum. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2009.

Wytworem przeżyć jest postawa introwertywna oraz określony stan świadomości¹⁴. W „strumieniu świadomości”¹⁵ można wyróżnić aktualne uczucia, pragnienia oraz względnie trwałe dążenia do poprawy swego położenia w świecie. Wytworem czynności poznania natomiast jest wiedza (i związana z nią postawa ekstrawertywna) oraz znaczeniowe przedstawienie rzeczywistości.

PROCES PERSONALIZACJI ZACHOWANIA

Geneza i jakość obrazu siebie i świata

Kiedy analizujemy treści obrazu, bierzemy pod uwagę ich genezę oraz jakość¹⁶. Geneza obrazu może być zmysłowa, obiektywna – gdy obraz jest wytworem refleksji, czyli procesu obiektywizacji (uprzedmiotowienia), lub też zapożyczona, gdy podmiot przejmuje wiedzę lub jej znaczenie.

Znacznie ważniejszą kwestią jest jakość powstającego obrazu. Przyjęto, że obraz stanowi pewien umysłowy model rzeczywistości. Można wyróżnić niejako trzy poziomy tego modelu: (1) treści wrażeniowe i intuicyjne, dzięki którym podmiot orientuje się w warunkach, w jakich żyje; (2) obrazy zmysłowe sytuacji, na które składają się wartości (rozumiane jako przeżywane relacje ze światem danym zmysłowo) oraz wyobrażone możliwości i działania; (3) odczytane intelektualnie dobro (na przykład własne zdrowie) i prawda (rozumiana jako zgodność obrazu z rzeczywistością).

Zachowanie upersonalizowane

Według Kazimierza Twardowskiego koncepcji czynności i wytworów zachowanie jest wytworem czynności woli¹⁷. Wola to dyspozycja, czyli wrodzona zdolność podmiotu osobowego, która pozwala osobie na władanie sobą. Zewnętrznym wyrazem władania sobą jest to, że człowiek nie tylko reaguje

¹⁴ Por. H. J a r o s i e w i c z, *Świadomość organizacji. O znaczeniu klimatu dla rozwoju osoby i sukcesu przedsiębiorstwa*, Instytut Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2022, s. 46.

¹⁵ W. J a m e s, *Psychologia. Kurs skrócony*, tłum. M. Zagrodzki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 91.

¹⁶ Por. M. K u l c z y c k i, *Psychologiczne warunki radzenia sobie w życiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1990, s. 18.

¹⁷ Por. H. J a r o s i e w i c z, *Psychologia dążeń i skłonności zawodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012, s. 395; t e n ż e, *Typy aktywności zawodowej. O rozwoju zawodowym, czyli od Aktora do Autora i z powrotem*, Atut, Wrocław 2017, s. 48.

na bodźce, ale zdolny jest do ruchów dowolnych, czyli do p a n o w a n i a s o b i e. W doświadczeniu wewnętrznym czynność woli dana jest jako „chcę”. Czynność ta jest upersonalizowana poprzez przeżycie sprawczości – to pierwsze posiadanie siebie, czyli swej woli. Początkowo przedmiotem chcenia jest r u c h, czyli zdynamizowanie siebie, swego ciała¹⁸. Wraz z rozwojem myślenia akt woli („ja chcę”)¹⁹ poprzedza wybór przedmiotu chcenia („chcę tego”). Kiedy przedmiotem tym staje się własne „ja”, wówczas mówimy o zachowaniu upersonalizowanym („chcę być”); człowiek jako osoba działa per se.

Tak rozumianym zachowaniem kieruje pewien mechanizm psychologiczny. Joseph Nuttin, referując wpływ osobowości na zachowanie, wyróżnia w procesie zachowania dwie fazy: konstruowanie sytuacji i odpowiedź znaczącą²⁰. Pierwsza faza to stworzenie przedstawienia, które składa się ze znaczeń nadanych treściom wiedzy i samowiedzy. Znaczenia te, obok aktualnych spostrzeżeń, odzwierciedlone są jako obraz rzeczywistości. W obrazie pojawia się również wyobrażenie siebie, które jest oznaczone w przedstawieniu jako „ja”. Na bazie posiadanego obrazu siebie i świata podmiot dokonuje osobistego wyboru wartości jako celu swych dążeń. Podjęcie celowego działania jest wyrazem panowania sobie, przez co zachowanie wyraża osobę, jej osobiste cele i staje się upersonalizowane. Wytworem nieprzechodnym zachowań celowych jest charakter.

Pojęcie tożsamości

Aby w sposób jasny zdefiniować pojęcie tożsamości, należy najpierw określić, co o z n a c z a ten termin w obrębie modelu teoretycznego podmiotu osobowego. Termin „tożsamość” odnosi się do „ja”, które pozostaje jedno i tożsame, czyli niezmiennie w czasie. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że osobowe „ja” wyłania się w refleksji w dwustopniowym procesie (rys. 2). W analizach fenomenologicznych osoba jest dana jako struktura świadomościowa, czyli wytwór przeżyć²¹. Istotne znaczenie dla spójności „ja” ma prze-

¹⁸ „Człowiek musi [...] zdecydować nie tylko o zdynamizowaniu własnego podmiotu [...]. Musi równocześnie zdecydować o przedmiocie, do którego się skieruje. I taką właśnie decyzję, czyli rozstrzygnięcie co do przedmiotu chcenia, nazywamy wyborem”. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 176.

¹⁹ „Za akt woli należy uznać to przeżycie, w którym osobowe «ja» występuje jako realna przyczyna sprawcza swoich działań”. T e n ż e, *Zagadnienie woli w analizie aktu etycznego*, s. 117.

²⁰ „Jest to zawsze zachowanie się człowieka jako całości i ma zarówno aspekt zewnętrzny, jak i znaczenie, czyli intencjonalność. Tak więc całe życie psychiczne sprowadza się do zachowania się w świecie i można wyodrębnić w nim dwie fazy czy dwa aspekty: konstruowanie sytuacji i odpowiedź w ścisłym sensie”. J. N u t t i n, *Struktura osobowości*, tłum. T. Kołakowska, PWN, Warszawa 1968, s. 27.

²¹ „Osoba jako specyficzna struktura świadomościowa żyje w sposób sobie tylko właściwy [...] nie tylko w swoim własnym odbiciu czy odzwierciedleniu, ale żyje również w tym specyficznym sa-

życie woli, które jest odczuwane i reflektowane jako przeżycie sprawczości: „chcę”²². Następnie stan przeżyć zostaje odzwierciedlony w obrazie rzeczywistości jako obraz siebie i oznaczony w refleksji mianem „ja” (oznaczającym tu zaimek osobowy, a nie osobę). Nawiązując do koncepcji Williama Jamesa²³, można powiedzieć, że w strumieniu świadomości wyłania się element stały, spójny i niezmienny. Pojawia się zatem p o c z u c i e siebie, które jest wytworem refleksji.

Genezą tożsamości „ja” (obrazu siebie) jest przeżycie czynności woli, które wyłania się z innych przeżyć dynamizmów podmiotowych (pragnień i uczuć). „Ja” jest jedno, bo wola jest jedna, choć „poruszana” przez różne motywy przedmiotowe. W koncepcjach allogenicznych, które dominują we współczesnej psychologii akademickiej, pojęcie woli zanikło, mówi się o samych motywach, które zapoczątkowują działanie i nim kierują²⁴. Pozostaje więc niewyjaśnione, jaki jest mechanizm ludzkich zachowań. W artykule przyjęto, że motywacja to „oddziaływanie motywów na wolę”²⁵, a zachowanie to wytwór woli, która integruje w sobie dynamizmy niższe: emocje i dynamizm reaktywny ciała.

Związek tożsamości z czynnościami woli pośrednio stwierdził Erikson. Zauważa on, że poczucie ego, przez badacza określane mianem „tożsamości ego”²⁶, oznacza doświadczenie dziecka, które „odkryło w sobie umiejętność chodzenia”²⁷ i „wydaje się popychane do powtarzania i doskonalenia tej czynności”²⁸, gdyż staje się „świadome nowego statusu i postawy «tego, który umie chodzić»”²⁹. Jest to proces: „Bycie «kimś, kto mówi» staje się jednym z wielu kroków w rozwoju dziecka, który przez zgodność między fizyczną władzą i znaczeniem kulturowym, między funkcjonalną przyjemnością i społeczną identyfikacją [...] przyczynia się do bardziej realistycznego poczucia własnej wartości”³⁰. Erikson konkluduje: „Chciałbym to poczucie nazwać t o ż s a m o ś c i ą e g o oraz określić je jako subiektywne doświadczenie i dynamiczny fakt, jako zjawisko mieszczące się w psychologii grupy”³¹. W proponowanym tutaj ujęciu

mo-przeżyciu, jakie warunkuje świadomość w swej funkcji refleksywnej. Dzięki niej człowiek-osoba przeżywa siebie jako podmiot, jako podmiotowe „ja”. Przeżycie własnej podmiotowości nakłada się niejako na metafizyczną podmiotowość ludzkiego suppositum”. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 158.

²² Por. t e n ż e, *Zagadnienie woli w analizie aktu etycznego*, s. 114.

²³ Por. J a m e s, dz. cyt., s. 91.

²⁴ Por. J. K o z i e l e c k i, *Koncepcja transgresyjna człowieka*, PWN, Warszawa 1987, s. 381.

²⁵ W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 174.

²⁶ E r i k s o n, dz. cyt., s. 20.

²⁷ Tamże, s. 19.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże, s. 19n.

³¹ Tamże, s. 20.

doświadczenie panowania sobie (chodzenie, mówienie) zbiega się z przeżyciem własnej sprawczości. Erikson podkreśla, że jest to zjawisko relacyjne, gdyż „świadome uczucie o s o b i s t e j t o ż s a m o ś c i opiera się na dwóch jednocześnie zachodzących procesach: bezpośrednim postrzeganiu swej niezmienności i ciągłości w czasie oraz jednoczesnym postrzeganiu faktu, że inni rozpoznają tę niezmienność i ciągłość”³².

Funkcją stabilnego obrazu siebie jest p r z e d m i o t o w e panowanie sobie. Wyobrażenie siebie jako „ja” – różnego od „ty” matki i od innych „ja” – pozwala na objęcie tego „ja” myśleniem. Osoba, która w przeżyciu jest strukturą podmiotową, zostaje uprzedmiotowiona (zobiektywizowana). Wówczas nie tylko panuje sobie, ale tworzy siebie, tworząc przedmiot, do którego – po czynności wyboru – dąży wola. W takim rozumieniu „ja” staje się wręcz warunkiem samowychowania³³ (rys. 1). Kazimierz Dąbrowski określa ten mechanizm jako „przedmiot-podmiot w sobie”³⁴.

W sytuacji, kiedy brakuje przedmiotowego „ja”, obserwujemy natomiast albo emocjonalizację woli, albo kierowanie się wyobrażeniami siebie. Podczas emocjonalizacji wola ulega różnym emocjom (wzruszeniom lub podnieceniom), a w obrazie sytuacji widzimy tylko w a r t o ś c i (na przykład ciepłe schronienie) i m o ż l i w o ś c i ich urzeczywistnienia. Wtedy to środowisko poprzez procesy warunkowania instrumentalnego steruje zachowaniem człowieka i łatwo staje się on przedmiotem manipulacji. W obrazach siebie natomiast, będących tworem wyobraźni, widzimy już o d e r w a n i e s i ę od uczuć. Pojawia się „ja”, które jest odwzorowaniem „ty”, ale brak jeszcze uprzedmiotowienia siebie. Dopiero objęcie „ja” refleksją powoduje stabilność „ja” w czasie, a zarazem jego dojrzewanie w aspekcie treści („wiem, kim jestem”). Refleksja ta jest szczególnie istotna w procesie dojrzewania, będącym czasem utraty tej stabilności³⁵.

³² Tamże.

³³ Jan Paweł II, cytując Grzegorza z Nyssy, zauważa: „Wszystkie istoty podlegające wzrastaniu nie pozostają na zawsze takie same, ale przechodzą wciąż z jednego stanu do innego, poddane nieustannej przemianie na lepsze lub na gorsze [...]. Otóż podlegać przemianie znaczy rodzić się wciąż na nowo [...]. Tu jednak narodziny nie są następstwem działania zewnętrznego, jak to jest w przypadku istot cielesnych [...]. Są skutkiem wolnego wyboru, tak że w pewien sposób to *my sami jesteśmy własnymi rodzicami*, samodzielnie stwarzamy samych siebie i poprzez nasze wybory nadajemy sobie kształt, jakiego pragniemy” (J a n P a w e ł II, Encyklika *Veritatis splendor*, nr 71, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html. Por. G r z e g o r z z N y s s y, *De vita Moysis*, II, 2-3, *Patrologia Graeca*, t. 44, kol. 327n.).

³⁴ Dą b r o w s k i, dz. cyt., s. 56.

³⁵ „Z nadejściem pokwitania i dorosłości cała niezmienność i ciągłość wcześniejszych lat zostaje ponownie zakwestionowana z powodu wzrostu ciała, równie nagłego jak we wczesnym dzieciństwie, oraz z powodu całkowicie nowego zjawiska, jakim jest fizyczna dojrzałość genitalna”. E r i k s o n, dz. cyt., s. 82.

Można wreszcie wyróżnić różne rodzaje tożsamości, mówi się na przykład o tożsamości indywidualnej i grupowej (narodowej). W artykule skupiono się na tożsamości „ja” kobiety i mężczyzny oraz kształtowaniu się obrazu siebie w okresie dorostania.

Aby wyraźniej uchwycić fenomen tożsamości „ja”, należy bardziej szczegółowo opisać mechanizm kształtowania się „ja”.

Uczestnictwo wyrazem aktywności osoby

Erikson cytuje uwagę dotyczącą jego koncepcji rozwoju psychospołecznego z eseju Davida Rapaporta: „Nie sądzi się [...], że normy społeczne są zaszczipiane genetycznie aspołecznej jednostce poprzez dyscyplinę i socjalizację, lecz że społeczeństwo, w którym rodzi się jednostka, czyni ją swym członkiem poprzez wpływanie na sposób, w jaki rozwiązuje ona zadania specyficzne dla każdej fazy jej epigenetycznego rozwoju”³⁶. Stąd w literaturze często omawia się „zadania” każdej fazy rozwojowej. W niniejszym artykule ujęto zagadnienie to inaczej. Erikson nie zauważa bowiem faktu uczestnictwa, który można przedstawić za pomocą sformułowania: „chcę tego, co chcą inni”³⁷. Przeżycie sprawczości, które czyni osobę wolną, jest niejako dziedziczone kulturowo, wymaga obecności innych wolnych osób. Erikson stwierdza, że dziecko „odkrywa w sobie” umiejętność chodzenia i mówienia. Wydaje się jednak, że faktycznie odkrywa to u innych. W sobie dysponuje jedynie wolą jako zdolnością do władania sobą, która uwarunkowana jest czuciem organizmu. Pełne zagospodarowanie tej władzy, jej upersonalizowanie, wymaga uczestnictwa w kulturze³⁸. Brak owego uczestnictwa określamy terminem „autyzm”. W istocie jest to brak zdolności do bycia w o s o b o w e j relacji z innymi i – w związku z tym – do uprzedmiotowienia siebie jako „ja”. W konsekwencji nie dochodzi do posiadania siebie, co z kolei powoduje, że w panowaniu sobie podmiot ulega emocjom i motywom sytuacyjnym.

Wojtyła analizuje fakt działania wspólnie z innymi i dostrzega moment personalizacji tego działania: „Uczestnictwo oznacza więc właściwość samej osoby, w ł a ś c i w o ś ć w e w n ę t r z n ą i h o m o g e n n ą, która stanowi

³⁶ Tamże, s. 10.

³⁷ J a r o s i e w i c z, *Uczestnictwo jako warunek rozwoju osobowego*, w: *Konteksty religijności i rodziny*, red. M. Borowska, J. Kraśniewska, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków 2020, s. 392.

³⁸ Formy tego uczestnictwa zależne są od wieku. Początkowo jest to posłuszeństwo, które oznacza kierowanie się celami, jakie posiada i jakie podaje matka, nie zaś własnymi motywami, a następnie – uleganie obyczajom, na przykład dopasowanie się do godzin, w jakich w domu spożywane są posiłki.

o tym, że bytując i działając wspólnie z innymi, osoba bytuje i działa jako osoba³⁹. Osoba zatem nie tyle „ulega” wpływom grupy, ile aktywnie w niej uczestniczy, gdyż jako osoba p r z e ż y w a własny akt woli i wykracza ponad (czyli transcenduje) własne działanie. Jest to własny wybór osoby, który nadaje sens jej wolności, napelnia ją treścią: „Transcendencji oraz integracji osoby w czynie odpowiada więc działanie «wspólnie z innymi», gdy człowiek wybiera to, co wybierają inni, albo nawet gdy w y b i e r a d l a t e g o, ż e w y b i e r a j ą i n n i, widząc w takim przedmiocie wyboru wartość w jakiś sposób własną i homogenną⁴⁰”.

W kluczowym dla kształtowania się tożsamości mechanizmie identyfikacji odnajdujemy więc moment uczestnictwa i wyboru. Rozumiemy też, na czym polega brak identyfikacji. Uczestnictwo jest zaangażowaniem wolności osoby. Ponieważ działanie „wspólnie z innymi” pozostawia pewną możliwość wyboru, osoba może też n i e w y b i e r a ć tego, co wybierają inni, w ł a ś n i e d l a t e g o, że oni to wybierają. Naocznym tego przykładem jest zachowanie dziecka „niejadka”, które nie chce jeść dlatego właśnie, że inni chcą, by jadło. W ten sposób następuje a k t y w n e zdystansowanie się wobec wartości wspólnych.

Tak rozumiany brak uczestnictwa może ujawnić się w przypadku każdego z kryzysów rozwojowych w rozumieniu Eriksona, to znaczy wtedy, kiedy konieczne jest p o s z e r z e n i e celów aktywności. Pierwszy kryzys, dotyczący zaufania do świata, polega na tym, że cele związane z dobrem własnego ciała zostają poszerzone o cele matki, która jest reprezentantem „ciała” społecznego. Można je przejąć lub nie. W kolejnych fazach rozwoju jest to odmowa uczestnictwa w celach, jakie stawia wychowawczyni w przedszkolu lub w szkole. W okresie dorastania będzie to odmowa wejścia w role kobiece i męskie, określana jako inwersja roli.

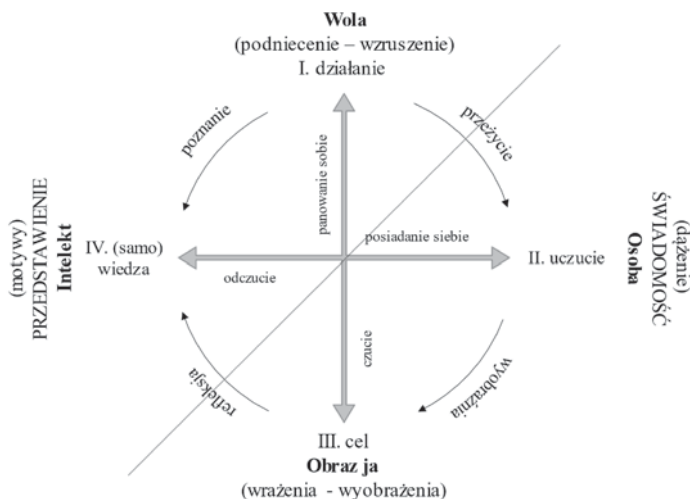
Psychologiczny mechanizm samostanowienia

Opis kształtowania się obrazu siebie wymaga „osadzenia” woli w całej organizacji psychicznej. Wola nie tylko jest przeżywana, ale stanowi element mechanizmu, w obrębie którego pojawia się motywacja oraz własne cele aktywności. Wojtyła uchwycił głęboki sens tego mechanizmu, nadając mu trafnie miano „samostanowienia”. Dzięki niemu bowiem osoba stanowi o sobie. Pozostaje tu objaśnić, jak to się „dzieje”, czyli opisać psychologiczny proces kształtowania się „ja”.

³⁹ Wojtyła, *Osoba i czyn*, s. 310.

⁴⁰ Tamże, s. 311.

Wspomnieliśmy już, że motywacja to oddziaływanie motywów na wolę, a źródłem motywów jest obraz rzeczywistości (rys. 3). Początkowo w obrazie tym odzwierciedlają się przedstawienia rzeczy, czyli wrażenia bądź wyobrażenia o genezie rzeczowej (na przykład planuje się rozpalenie ognia). Stopniowo jednak przyczyną poruszenia woli staje się sama osoba, a czynność woli wyraża się w jej zachowaniu. Samo zachowanie zaś można ująć jako czyn osoby, wskazując na jego źródło, co Wojtyła ujął w tytule swej pracy *Osoba i czyn*.

Rysunek 3. Elementy mechanizmu samostanowienia

Powyższy rysunek ilustruje czynności psychiczne oraz ich wytwory. Są to czynności intencjonalne: działanie motywów na wolę (elementy I i IV), których wytworem są ruchy dowolne, oraz proces wyłaniania się „ja”, czyli personalizacja działania (elementy II i III).

Pierwsze motywy podmiotowe poruszające wolę pochodzą z doznań własnego ciała oraz z dynamizmu emocjonalnego (I). Emocje przeżywane są jako uczucia (II), można zatem mówić o „emocjonalizacji świadomości”, zanim pojawia się przeżycie sprawczości woli. Następnie w obrazie świata pojawiają się wrażenia (odzwierciedlenie poznanych treści), które pełnią funkcję motywów (III). Są one wytworem poznania (IV).

Sprawcze panowanie sobie uwarunkowane jest „posiadaniem” siebie. Pierwsza forma posiadania siebie to czucie stanu organizmu⁴¹. Stopniowo posiadanie siebie wzbogaca się o uczucia (przeżycie podniecenia i wzruszenia).

⁴¹ „Czucie samo w sobie stanowi zmysłowy refleks poznawczy, dzięki któremu ciało staje się przedmiotową treścią, a treść ta dociera do świadomości i w niej się odzwierciedla”. Tamże, s. 269n.

Przełomem w samostanowieniu jest przeżycie czynności woli, czyli dynamizmu rozumu (rys. 1), warunkujące zarysowanie się osoby jako s p ó j n e j struktury świadomościowej. Przejawy autonomii (samorządu) pojawiają się w drugim i trzecim roku życia⁴². Podmiot stwierdza, że może chcieć tego, czego chcą inni, lub tego nie chcieć⁴³. Jest to wolność rozumiana jako samozależność lub samostanowienie. Pojawia się też sprawczość zadaniowa. Pod presją o d c z u w a n y c h uczuć (przyjemności lub przykrości) podmiot podejmuje pewne zachowania, kierując się poznanymi treściami, które pełnią rolę motywów. Można te akty wyrazić poprzez słowo „muszę”.

Przeżycie sprawczości wskazuje na wolność, którą można łatwo utracić pod wpływem narzucających się uczuć cielesnych lub motywów. Jednakże już posiadanie uczuć pozwala na pewien d y s t a n s do samego siebie. Historia podmiotu osobowego nie jest procesem dochodzenia do wolności, gdyż istotą ludzkiej natury jest wolność rozumiana jako zdolność do władania sobą uwarunkowana wolą⁴⁴. Na tej zdolności zasadza się godność osoby. Jest to natomiast historia coraz to doskonalszego z a r z ą d z a n i a s o b ą, co można określić mianem dojrzewania do samorządu (samostanowienia). Stopniowo w refleksji wyłania się bowiem własne „ja”. Spontaniczne panowanie sobie dojrzewa w kierunku c e l o w e g o stanowienia o sobie. „Cel jest projektowanym stanem rzeczy, który jednostka zamierza osiągnąć po podjęciu działania”⁴⁵. Cel, który posiada osoba, wpływa na kierunek procesu aktualizacji ludzkiej natury⁴⁶.

Warunkiem celowego panowania siebie jest t w ó r c z o ś ć, której pierwszy przejaw stanowi wyobraźnia, a wytwór – powstanie pierwszych w y o b r a ż e ń, sytuowane przez Eriksona między czwartym a piątym rokiem życia, czyli w okresie zabaw symbolicznych. Postęp w rozwoju polega na tym, że podmiot staje się zdolny do u c h w y c e n i a r e l a c j i ze światem, a nie tylko do jego zmysłowego doznawania. Dzięki temu przeżywa on swoje „położenie życiowe” w relacji do innych osób. O b o k przeżyć emocjonalnych (uczuć), które wpływają na wolę, pojawiają się wytwory wyobraźni. Są to

⁴² Por. E r i k s o n, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, tłum. P. Hejmej, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2000, s. 262; H.R. S c h a f f e r, *Psychologia dziecka*, tłum. A. Wojciechowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 336.

⁴³ Czas, w którym podmiot ćwiczy posługiwanie się własną wolą, często w opozycji do woli wychowawców, jest określany jako okres buntu i negatywizmu.

⁴⁴ „Właśnie dzięki tej całkowitej i wyłącznej władzy osoby nad wolą wola jest w ł a d z ą w o l n o ś c i o s o b y”. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 167.

⁴⁵ K o z i e l e c k i, dz. cyt., s. 23. „Podstawowym rodzajem aktywności są działania celowe” (tamże).

⁴⁶ Potocznie utożsamia się wybór sposobu, czyli motywu (przedmiotu działania) z celem. Tymczasem cel określa przedmiot chcenia, czyli to, kim chcemy „być”, a motyw jest sposobem urzeczywistnienia celu.

pierwsze osobiste cele w postaci „ja” wyobrażonego. Podmiot już nie tylko radzi sobie z przykrymi uczuciami, ale tworzy obraz siebie. Od tego momentu rozwojowego mentalne posiadanie siebie jako „ja” warunkuje panowanie sobie.

Jako jeden z pierwszych moment ten uchwycił Alfred Adler, uważany za prekursora psychologii osobowości⁴⁷. Zwrócił on też uwagę, że niełatwo jest zreflektować powstający spontanicznie obraz siebie. Podmiot ma często poczucie bycia niekochanym czy zlekceważonym, a wyobrażanie sobie optymalnych relacji bywa „lekarstwem” na kompleksy czy też brak miłości, ale także pokusą oderwania się od realnego świata i jego wartości na rzecz budowania tak zwanej inteligencji prywatnej. W konsekwencji – jak zauważa Marian Kulczycki – powstają wyobrażenia, które są szkodliwe: „Ze względu na cechy treściowe – pisze – możemy wyróżnić obrazy położenia życiowego, które tworzone są: 1) egocentrycznie (przez pryzmat własnej osoby); 2) ze względu na posiadany kompleks; 3) częściowo w oderwaniu od rzeczywistości (tzw. ludzie z polotem); 4) całkowicie w oderwaniu od rzeczywistości (tzw. niepoprawni fantaści)”⁴⁸.

W pedagogice i psychologii wskazuje się na tak zwane czynniki rozwoju człowieka⁴⁹. Obok biosu, czyli stanu ciała (i związanych z nim emocji), pojawia się czynnik ethosu, czyli wpływ świata wartości na zachowanie człowieka. Można powiedzieć, że zachowanie staje się odpowiedzią na przeżywane wartości. Zdaniem Viktora Frankla „człowiek nie jest istotą napędzaną popędami, lecz pociągana przez wartości”⁵⁰. Wyobrażenia określa c h a r a k t e r e t y c z n y, gdyż jej wytwory przeżywane są jako pierwsze własne cele życia (kim „być”), do których dąży osoba.

Kolejny czynnik rozwojowy, nazywany agosem, dochodzi do głosu we wczesnych latach szkolnych, w okresie zwrotu ku środowisku zewnętrznemu. Zabawa zostaje zastąpiona pracą, czyli działaniem kierowanym wymaganiami szkolnymi⁵¹. Wiedza i samowiedza pozwalają na sprawne działanie. Aby „być” kimś, trzeba „mieć” wiedzę. Według Eriksona spełnianie wymagań powoduje poczucie bycia kompetentnym; w przeciwnym wypadku pojawia się poczucie niższości. W tym okresie – określanym jako obiektywny – wolny podmiot uczy się kierować się z a s a d a m i w swoim zachowaniu⁵².

⁴⁷ Zob. A. A d l e r, *Sens życia*, tłum. M. Kreczowska, PWN, Warszawa 1986.

⁴⁸ K u l c z y c k i, dz. cyt., s. 57.

⁴⁹ Por. S. K u n o w s k i, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2000, s. 194n.

⁵⁰ V. F r a n k l, *Homo patiens*, tłum. J. Morawski, w: tenże, *Homo patiens*, tłum. R. Czerniecki, J. Morawski, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1984, s. 32.

⁵¹ Por. A. K o ł o d z i e j c z y k, *Późne dzieciństwo – młodszy wiek szkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 234.

⁵² Zob. K. T w a r d o w s k i, *O pojęciu wychowania*, w: *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, wybór i oprac. R. Jadcak, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992, s. 411-422.

W okresie autonomii i twórczości występują autonomiczne sądy o sobie; mają miejsce wewnątrzsterowność i przeżycie sprawczości. Dziecko w zabawie symbolicznej utożsamia się z innymi i wyobraża sobie, jak to jest „być” mamą czy strażakiem. Lata wczesnoszkolne natomiast są czasem dominacji zewnątrzsterowności. Dążenie do własnych celów aktywności ustępuje miejsca sposobom, które powinny być adekwatne do wymagań otoczenia.

Tak oto zamyka się pierwszy obieg rozwojowy (rys. 3). Pozostaje do omówienia czynnik logosu, czyli wpływ światła intelektu na „ja” i na samostanowienie.

RELACJA MIĘDZY WOLNOŚCIĄ A TOŻSAMOŚCIĄ

Wolność a prawda o sobie

W niniejszym artykule przyjęto, że wolność oznacza wrodzoną zdolność do panowania sobie. W związku z tym mówimy też o wolnej woli⁵³, czyli o woli – rozumianej jako dyspozycja – poddanej wolności osoby⁵⁴. Będąc istotową cechą ludzkiej natury, wolność dojrzewa i wypełnia się treścią. Panowanie sobie jest bowiem uwarunkowane posiadaniem siebie w postaci obrazu siebie („ja”).

Wyróżniamy trzy rodzaje tego „posiadania”. Pierwszym jest posiadanie „ja” zapożyczonego w procesie identyfikacji. Początkowo podmiot utożsamia się⁵⁵ z „ty” matki, a w późniejszych okresach z idealnymi prototypami swego „ja”⁵⁶. Występuje wówczas tak zwane sumienie heteronomiczne, w którym cele określa matka i inne osoby pełniące rolę wzorców. W następnym okresie rozwojowym – w relacji do „ty” – wyłania się przeżycie sprawczego „ja”, które włada swoją wolą, chociaż ulega ona rozmaitym motywom. Pierwsze „ja” treściowe to posiadanie siebie w postaci wyobrażenia siebie (są to tak zwane ideały bycia); jest to sumienie autonomiczne – podmiotowe. Dojrzałą postacią posiadania siebie jest posiadanie siebie w prawdziwości; mówimy wówczas

⁵³ „Dzięki temu, że człowiek – osoba – posiada wolną wolę, jest też panem siebie samego, o czym mówi łaciński zwrot stwierdzający, że osoba jest *sui iuris*”. K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1982, s. 26.

⁵⁴ „Człowiek ma z gruntu inną naturę niż zwierzęta. Zawiera się w niej władza samostanowienia opartego na refleksji i przejawiającego się w tym, że człowiek działający wybiera to, co chce uczynić. Władza ta nazywa się wolną wolą”. Tamże, s. 26.

⁵⁵ „Przez utożsamienie rozumiem proces psychologiczny, polegający na tym, że osobowość częściowo lub całkowicie sama z siebie się dysymiluje. Utożsamienie polega na wyobcowaniu się podmiotu z samego siebie na korzyść przedmiotu, w którego postać podmiot niejako się przebiera”. Jung, dz. cyt., s. 484.

⁵⁶ Por. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, s. 82.

o sumieniu autonomicznym – przedmiotowym. Wtedy też można zasadnie mówić o p r a w e j w o l i. „Osobie ludzkiej – pisze Wojtyła – przysługuje wolność nie jako czysta niezależność, ale jako samo-zależność, w której zawiera się zależność od prawdy. [...] Wolność zawiera w sobie zależność od prawdy, co z całą wyrazistością uwydatnia się w sumieniu. [...] Właściwa i zupełna funkcja sumienia polega na uzależnieniu czynu od poznanej prawdy”⁵⁷.

W okresie wczesnoszkolnym przedmiotowość samostanowienia uwarunkowana jest przejętymi zasadami. Dopiero w okresie dorastania zasady dopełniane są własnym ujęciem prawdy⁵⁸. To prawda swoista, nazywana prawdą aksjologiczną⁵⁹. Człowiek nie tylko pociągany jest przez wartości, jak twierdził Frankl, ale także dąży do poznanego dobra, które czyni swoim celem.

Cele określają (formalnie) stawanie się wolnego podmiotu, czyli osoby, która panuje sobie w świetle poznanej prawdy o sobie. Przeszkodą w poznaniu prawdy – i uzależnieniu od niej czynu – może być obraz siebie, utrwalone poczucie tego, kim się jest.

Zachwianie stabilności „ja” w okresie dorastania

Okres dorastania ma szczególne znaczenie zarówno dla tożsamości „ja”, jak i dla wolności osoby. To czas dojrzewania do miłości, będącej wzajemnym odniesieniem osób, które „oparte jest [...] na pewnym stosunku do dobra”⁶⁰. W okresie wychowania to nie dziecko kieruje się prawdą o dobru, lecz kierują się nią rodzice w swoich działaniach wychowawczych. Dorastanie to czas, w którym pojawia się dążenie do dobra i do nawiązania relacji z osobą płci przeciwnej. Kryzys okresu dorastania uwarunkowany jest zmianami w organizmie i nowymi emocjami, które rodzą się w relacji do osób płci przeciwnej, ale wiąże się także z reorganizacją treści „ja”⁶¹. Przed młodą mężczyzną pojawia się problem zarządzania własną agresywnością (spowodowaną gwałtownym wzrostem poziomu testosteronu), a przed młodą kobietą – problem panowania nad nową wrażliwością (wywołaną zwiększoną produkcją estrogeneru w organizmie). Analogicznie jak we wczesnym dzieciństwie, pomocne okazuje się uczestnictwo, już nie w miłości matki, lecz w miłości rodziców,

⁵⁷ W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 198-200.

⁵⁸ Por. T w a r d o w s k i, *O pojęciu wychowania*, s. 418.

⁵⁹ „Zarówno rozstrzygnięcie, jak i wybór – każde na swój sposób – realizują się poprzez relację do prawdy o przedmiocie jako o dobru. Zakłada ono zatem poznawcze przeżycie wartości, w przeżyciu tym bowiem zawarta jest prawda o przedmiocie właśnie jako o dobru. Jest to prawda aksjologiczna, różna od prawdy ontologicznej”. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 187.

⁶⁰ T e n ż e, *Miłość i odpowiedzialność*, s. 69.

⁶¹ Por. E r i k s o n, *Tożsamość a cykl życia*, s. 84.

którzy stają się wzorcami identyfikacji. W relacji do tych wzorców wyłania się „ja” kobiece i „ja” męskie. Jest to jeden z kluczowych momentów rozwoju. Od tego momentu aktywność staje się wyrazem „ja” kobiecego lub męskiego. Autorzy artykułu *Wychowanie seksualne*, omawiając cele tego wychowania, stwierdzają, że „przedmiotem rozwoju jest osobista koncepcja (definicja) roli płciowej, wynikiem rozwoju jest androgyniczna definicja (koncepcja) roli płciowej, mechanizmami rozwoju są: identyfikacja z rodzicem tej samej płci oraz rozwiązywanie konfliktów i kryzysów rozwojowych, a czynniki rozwoju mają charakter historyczno-kulturowy oraz anatomiczno-biologiczny, sam zaś rozwój koncepcji roli płciowej ma związek ze stadiami rozwoju ego”⁶².

Jak wskazaliśmy wyżej, typowa aktywność uwarunkowana jest czterema rodzajami relacji ze światem (rys. 2). Trzeba jednak dodać, że na kształt ludzkiej aktywności zasadniczy wpływ ma piąty rodzaj relacji: relacja partnerska. W każdej z owych czterech relacji podmiot działa bowiem jako mężczyzna lub jako kobieta.

Można przewidywać, w których z czterech rodzajów relacji zawodowych wpływ płci psychologicznej będzie miał większe znaczenie, a w których mniejsze. W relacjach do rzeczy łatwiej odnajdują się mężczyźni, w relacjach z osobami zaś kobiety⁶³.

Problemy w procesie identyfikacji skutkować mogą między innymi rozproszeniem tożsamości (ang. identity confusion)⁶⁴. Brak jasności co do tego, kim się jest, wpływa nie tylko na relacje małżeńskie i rodzinne, ale również na karierę zawodową⁶⁵.

Jak podkreślał Erikson, kształtujące się „ja” jest syntezą poprzednich tożsamości. Stwierdził on, że na bazie podstawowej ufności w „radzeniu sobie z popędami”⁶⁶, podmiot uczy się radzić sobie z relacjami warunkującymi przetrwanie gatunku. W procesie tworzenia „ja” kobiecego lub męskiego w okresie dorastania następuje powtórzenie czterech faz rozwojowych, które wyróżniono w odniesieniu do dzieciństwa (rys. 3). W okresie dorastania odżywają zwłaszcza te problemy, które powstały w czasie odkrywania autonomii osoby (faza 2) i twórczości (faza 3). W konsekwencji w procesie kształtowania się umysłowego posiadania siebie (i nabywania tożsamości płciowej) może nastą-

⁶² Z. Izdebski, K. Wąż, J. Dec-Pietrowska, *Wychowanie seksualne*, w: *Psychologia wychowania*, red. H. Liberska, J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2020, s. 437.

⁶³ Por. G. Hofstede, G.J. Hofstede, *Kultura i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, tłum. M. Durska, PWE, Warszawa 2007, s. 129.

⁶⁴ Jak pisze twórca tego terminu: „W rozproszeniu tożsamości jest sugerowane rozszczępienie wyobrażeń samego siebie, utrata centralności, poczucie chaosu i strach przed rozpadem” (Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, s. 84).

⁶⁵ Por. tenże, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, s. 272.

⁶⁶ Tamże, 257.

pięć u s z t y w n i e n i e na którymś z wyróżnionych etapów rozwojowych i nie rozwija się wolność jako zależność „ja” od prawdy. Pozostaje wówczas „pusta” samozależność lub zależność od emocji czy własnego mniemania o sobie⁶⁷.

Wyniki badań młodzieży Obrazkowym Testem Zawodów Martina Achtnicha pozwoliły ustalić, że można wskazać cztery problemy w procesie kształtowania się „ja”, które mogą wpłynąć na wolne rozporządzanie sobą⁶⁸. Dwa pierwsze związane są z negacją uczestnictwa (brakiem posłuszeństwa) i nadawaniem nadmiernego znaczenia własnym motywom działania – jest to syndrom indywidualizmu (to chcę „mieć”). W dzieciństwie efektem braku uczestnictwa jest negacja wartości społecznych i sprawność zadaniowa w relacji do rzeczy, w okresie dorastania zaś fiksacja na własnych motywach działania i negacja władzy.

Dwa kolejne zaburzenia są skutkiem emocjonalizacji woli. Pasywne przeżywanie wartości doznań stanowi utrudnienie przeżycia sprawczości. W konsekwencji powstaje nadmierna więź z matką, utrudniająca wyłanianie się własnego „ja”. Osoba obawia się „być” autonomicznym podmiotem. Jak wspomniano, we wczesnej socjalizacji podmiot przejmuje cele matki i w orbicie jej wymagań kształtuje własne „ja”. Pojawia się wówczas obawa przed ekspresją własnych uczuć (potocznie dzieci wykazujące tę obawę określa się jako zahamowane⁶⁹), a w okresie dorastania – brak zaufania do własnych celów. Skutkiem zahamowania ekspresji uczuć jest nadmierna wstydlivość i skłonność do fantazjowania. Emancypacja własnego „ja” natomiast przejawia się w postaci kryzysu wartości, czyli krytyki autorytetów oraz nasilonego egocentryzmu (neurotyczności).

Nasuwa się pytanie, czy można – a jeśli tak, to w jaki sposób – zweryfikować mechanizmy, które opisano na podstawie doświadczenia klinicznego i osadzono w modelu teoretycznym. Jest to możliwe dzięki narzędziom testowym do diagnozy typów aktywności zawodowej, które pozwalają również na ocenę relacji partnerskich.

AKTYWNOŚĆ ZAWODOWA A STRUKTURA „JA”

OBRAZ SIEBIE A SKŁONNOŚĆ DO WYBORÓW

Praca to systematyczny w y s ł e k człowieka, mający na celu przetworzenie zasobów na wartościowe wytwory. W celu wyjaśnienia specyfiki tego

⁶⁷ Por. A d l e r, dz. cyt., s. 35n.

⁶⁸ Por. J a r o s i e w i c z, *Typy aktywności zawodowej*, s. 207.

⁶⁹ Andrzej Lewicki przyjmuje „podział na dwie grupy manifestacji niedostosowania: pierwsza przejawia się w zachowaniu zahamowanym i w biernych postawach dziecka, druga w zachowaniu demonstracyjnym i postawach «bojowych»” (A. L e w i c k i, *Psychologia kliniczna w zarysie*, w: *Psychologia kliniczna*, red. A. Lewicki, PWN, Warszawa 1978, s. 149). Alfred Adler przypisuje zahamowania dzieciom „rozpieszczonym” (A d l e r, dz. cyt., s. 50).

wysiłku, w doradztwie kariery analizujemy skłonności do wyboru typowych relacji ze światem pracy (rys. 2). W centrum naszych analiz jest obraz siebie („ja”). Można w nim wyróżnić skłonności źródłowe, wektory sił oraz strukturę skłonności osoby. Achtnich utożsamia potrzebę ze skłonnością źródłową; pisze, że jego test „wychodzi od ośmiu podstawowych potrzeb (skłonności źródłowych) lub czynników skłonności, których różne stopnie intensywności i wzajemne kombinacje tłumaczą barwny obraz świata skłonności osoby”⁷⁰. Wektory sił (dynamizmów) powstają ze złożenia dwóch skłonności źródłowych (potrzeb relacyjnych). Poszczególne skłonności i wektory działają w obrębie struktury skłonności. Struktura skłonności określa *g r ę s i ł*, jaka zawiązuje się między podmiotem a światem.

Rozpoznanie struktury skłonności ma istotne znaczenie w karierze zawodowej, ponieważ skłonności wpływają na kompetencje danej osoby. Rozpoznanie ich pozwala zatem określić, jakie wymagania rynku pracy osoba ta jest w stanie najlepiej spełnić. Jeśli komuś na przykład odpowiadają relacje z ludźmi, to w naturalny sposób łatwiej nabeździe umiejętności zaspokajania potrzeb innych osób, a więc okaże się kompetentnym pracownikiem w zawodach społecznych.

TYPY AKTYWNOŚĆ ZAWODOWEJ

Zjawiska psychologiczne, które powstają w relacjach ze światem, przez Junga określane mianem „typów psychologicznych”⁷¹, odróżniamy od typów aktywności⁷², które są wytworem czynności wyboru celu. Już Adler, prekursor psychologii osobowości, podkreślał, że człowiek nie działa cząstkowo, ale jako *c a ł o ś ć*, gdyż na podstawie własnych celów podejmuje decyzje o zachowaniu⁷³. Dlatego poszczególne typy aktywności wyróżnia się ze względu na zasadnicze *c e l e*, jakimi kieruje się dana osoba⁷⁴.

Osoba wybiera cel jako optymalną dla siebie relację ze światem, daną w obrazie siebie i świata. Skłonność osoby do podejmowania określonych wyborów jest ujmowana (operacjonalizowana) jako wypadkowa czterech

⁷⁰ Achtnich, dz. cyt., s. 16.

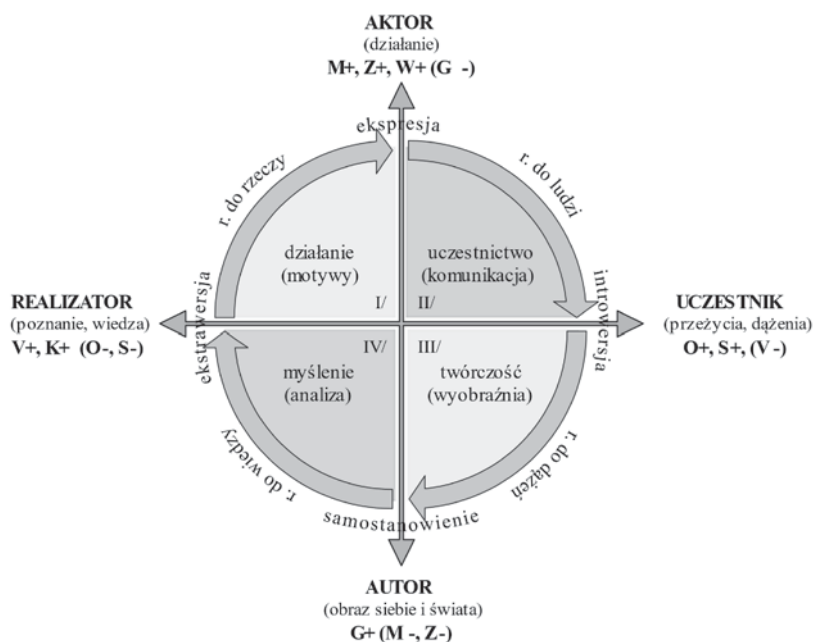
⁷¹ Jung, dz. cyt., s. 369.

⁷² Joseph Nuttin tak pisze o pojęciu typu: „Chodzi o zbiór cech, które mają tendencję do wspólnego występowania. Rzecz nie polega więc na częstotliwości jednej jakiejś cechy, ale na korelacji między szeregiem cech. Właśnie w tym ostatnim znaczeniu termin «typ» stosowany jest w systemach psychologicznej typologii” (Nuttin, dz. cyt., s. 113).

⁷³ Por. Adler, dz. cyt., s. 30.

⁷⁴ Por. Jarosiewicz, *Psychologia dążeń i skłonności zawodowych*, s. 237; tenże, *Typy aktywności zawodowej*, s. 52.

wektorów aktywności. Każdy wektor aktywności określony jest przez dwie potrzeby, czyli czynniki źródłowe: wektor kontaktowy przez czynniki M i O, wektor sytuacyjny przez czynniki Z i S, wektor jaźniowy przez czynniki G i V, a wektor relacyjny (partnerski) przez czynniki W i K (rys. 4).

Rysunek 4. Składowe wektorów aktywności

Biorąc pod uwagę specyfikę celów, wyróżniamy cztery typowe aktywności wraz z podtypami.

(1) Typ Aktora (czynnik M+, Z+) charakteryzuje skłonność do kontaktu z rzeczami: potrzeba nabywania (potrzeba M) lub potrzeba prezentowania siebie i swoich wytworów (potrzeba Z). Aktor może być ukierunkowany na rzeczy lub na ludzi. W związku z tym wyróżniamy dwa podtypy: Aktora „prezentera” i Aktora „inicjatora”. Aktor „prezenter” działa, kierując się spostrzeganiem rzeczy, i prezentuje siebie lub swoje wytwory. Aktor „inicjator” natomiast przeżywa doznawane relacje z ludźmi i stara się na nie wpływać, aby osiągać własne cele; jego „narzędziem” pracy jest język i umiejętności komunikacyjne.

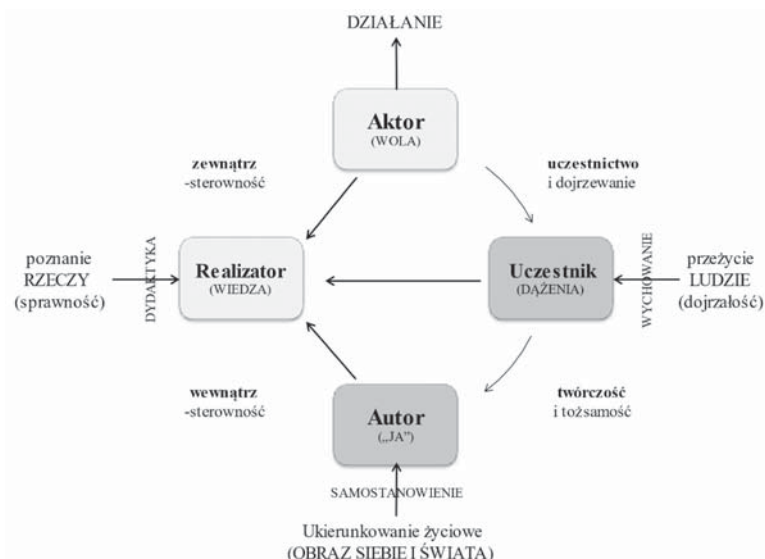
(2) Typ Uczestnika (czynnik O+, S+) charakteryzuje skłonność do komunikowania się z osobami (potrzeba O) lub pomagania im (świadomość społeczna – potrzeba S). Może być ukierunkowany na uczestnictwo w grupie (podtyp: Uczestnik „animatore”) lub na kierowanie innymi (podtyp: Uczestnik „moderatore”).

(3) Typ Autora (czynnik G+) charakteryzuje skłonność do tworzenia obrazu siebie (transcendencja). Tworzy ideały bycia (podtyp: Autor „wizjoner”) lub określa przedmiotowe cele własnej aktywności (podtyp: Autor „projektant”).

(4) Typ Realizatora (czynnik V+) charakteryzuje skłonność do tworzenia obrazu świata, umożliwiającą transgresję, czyli przekraczanie siebie w wymiarze horyzontalnym. Wykazuje skłonność do analizy wiedzy (podtyp: Realizator „analityk”) lub nabywa umiejętności działania (podtyp: Realizator „technik”).

W odniesieniu do relacji partnerskich wyróżnia typ Actio (czynnik K+, spostrzeganie „wartości sexus”) wykazujący skłonność do wchodzenia w relacje międzysobowe w sposób aktywny (dominacja) i typ Passio (czynnik W+, wrażliwość i uczuciowość⁷⁵) wykazujący skłonność do wchodzenia w relacje te w sposób pasywny (uleganie).

Dominujące skłonności zmieniają się, gdyż osoba dojrzewa. Proces przygotowania się do kariery zawodowej przebiega zazwyczaj od Aktora, poprzez Uczestnika, do Autora. Stąd też często mówi się, że doradca pomaga młodemu klientowi w rozwoju „od Aktora do Autora”⁷⁶.

Rysunek 5. Kształtowanie się aktywności: od Aktora do Autora

⁷⁵ Wojtyła mianem uczuciowości określa „szczególną wrażliwość (nie pobudliwość) na wartość seksualną związaną z całym «człowiekiem drugiej płci», na «kobiecość», na «męskość»” (Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, s. 99).

⁷⁶ Zob. M.L. Savickas, *Constructing Careers: Actor, Agent, and Author*, „Journal of Employment Counselling” 48(2011) nr 4, s. 179-181.

W procesie rozwoju aktywności zasadnicze znaczenie ma uczestnictwo w specyficznym klimacie organizacji. Termin „klimat” wskazuje na świat wartości, które są przeżywane i które warunkują dojrzewanie osoby oraz tworzenie własnej tożsamości zawodowej⁷⁷. Wiadomości i umiejętności (typ Aktor-Realizator) dopełniane są dyspozycjami osobowościowymi (typ Uczestnik-Autor).

Diagnoza dominującego typu aktywności pozwala na podniesienie samowiedzy klienta. Celem strategicznym w pracy nad sobą jest p r z e j ś c i e od zachowań zadaniowych (zewnętrzsterowności) do realizacji własnych celów (wewnętrzsterowności). W stylu Autor-Realizator podmiot urzeczywistnia własne ideały bycia jako cele aktywności i poszukuje sposobów ich realizacji, zdobywając wiedzę o rynku pracy. Osoba, która posiada dojrzały obraz siebie i świata, staje się zdolna nie tylko do tworzenia własnych celów życiowych i zawodowych, ale też do ich zmiany, ze względu na zmienny rynek pracy.

Obok typów preferowanych wyróżniamy typy „awersyjne” i „zagrożone”. Typy „awersyjne” powstają w wyniku mocnej negacji niektórych ze skłonności (potrzeb). W przypadku typów „zagrożonych” również skłonności preferowane wyrażają negację pewnych relacji. Ktoś na przykład wybiera ekspresję (skłonność Z), aby wyrazić swój sprzeciw wobec wartości społecznych (z czego może nie zdawać sobie sprawy).

METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH I PYTANIA BADAWCZE

Jako narzędzia badawcze wykorzystano Obrazkowy Test Zawodów Martina Achtnicha oraz wywiad ustrukturyzowany. Badania z wykorzystaniem wersji elektronicznej testu Achtnicha prowadzono w roku 2019. Wzięło w nich udział 2560 osób, 1395 kobiet (K) i 1165 mężczyzn (M), w wieku od 14 do 15 lat. Byli to uczniowie ostatnich klas szkoły podstawowej. Udział w badaniu był dobrowolny. Po badaniu uczestnicy otrzymali opis swojego typu aktywności zawodowej.

Wyniki badań opracowano w trzech fazach: W pierwszej fazie, opierając się na zebranych wynikach surowych, przeprowadzono analizę j a k o ś c i o w ą i i l o ś c i o w ą otrzymanych danych. Analiza jakościowa miała na celu wyłonienie założonych wcześniej typów aktywności. Następnie, w obrębie określonych typów, wykonano obliczenia, które pozwoliły sporządzić opis statystyczny grup. W celu dokonania analizy statystycznej danych empirycznych, między innymi pomiaru związków między zmiennymi, przeprowadzono test niezależności dwóch zmiennych χ^2 . Określono również poziom istotności otrzymanych różnic między badanymi grupami. W niniejszym artykule zostały

⁷⁷ Por. J a r o s i e w i c z, *Świadomość organizacji*, s. 59.

zaprezentowane wyniki badań, których istotność różnic określona została na poziomie $p < 0,001$.

W analizie badań postawiono między innymi następujące pytania: Jakie typy aktywności preferuje młodzież i czy płeć badanych ma wpływ na preferencję danego typu? Jak często pojawia się negacja potrzeb warunkujących tożsamość kobiecą lub męską? Jak wpływa inwersja roli kobiecej i męskiej na preferencję typu aktywności?

Szczegółowe wyniki badań, ich interpretacja oraz odpowiedzi na pytania badawcze przedstawione zostaną poniżej.

CZĘSTOŚĆ WYBORU TYPÓW GŁÓWNYCH PREFEROWANYCH Z PODZIAŁEM NA PŁEĆ BADANYCH

Porównania międzyplciowe wykazały istotne różnice statystycznie w preferencji typów czystych [χ^2 (5, $N = 2560$) = 433,45; $p < 0,001$; $V = 0,392$]. Wyniki badań pokazują, że liczba mężczyzn preferujących typ Actio była proporcjonalnie wyższa (29,5%) niż liczba kobiet preferujących ten typ (2,4%). Kobiety natomiast częściej preferowały następujące typy: Aktora (28,8% kobiet, 17,1 % mężczyzn), Uczestnika (29% kobiet, 19,3% mężczyzn), Autora (13,6% kobiet, 9,7% mężczyzn) i Passio (7,2% kobiet, 4,5 % mężczyzn). W typie Realizatora, którego istotę stanowi skłonność do poznania i analizy wiedzy, nie odnotowano istotnych różnic między preferencjami kobiet i mężczyzn.

CZĘSTOŚĆ WYSTĘPOWANIA PODTYPÓW Z PODZIAŁEM NA PŁEĆ BADANYCH

W celu sprawdzenia istotności związku między preferowanym typem aktywności i płcią przeprowadzono test niezależności dwóch zmiennych χ^2 . Użyto dokładnego wyniku testu (ilorazu wiarygodności) opartego na metodzie regresji logistycznej. Uzyskany rezultat wskazuje na istnienie istotnych statystycznie związków [χ^2 (27, $N = 2560$) = 468,58; $p < 0,001$]. Miara związku między zmiennymi dla tabel o rozmiarze powyżej 2x2 V Kramera = 0,405 wskazuje na umiarkowaną zależność pomiędzy zmiennymi. Różnice obliczone w teście proporcji kolumnowych Z (z poprawką Bonferroniego) wskazują, że wśród mężczyzn częściej niż wśród kobiet występowały trzy typy: Actio „chłodny” (W-K+, gdzie W- oznacza negację doznań zmysłowych, czyli chłód uczuciowy, zaś K+ skłonność do używania siły w relacjach z innymi): 16,7% (1,6% u kobiet), Actio „partnerski” (K+W+, w którym skłonność do używania siły (dominacja) łączy się z W+, czyli wrażliwością zmysłową): 1,9% (0,4%

u kobiet), Actio „twardy” (K+W-, w którym dominuje skłonność do użycia siły, bez wchodzenia w relacje uczuciowe): 10,8% (0,4% u kobiet).

Kobiety natomiast spośród dwudziestu ośmiu podtypów istotnie częściej preferowały ich osiem: Aktora „inicjatora”: 9,4% (3,3% u mężczyzn); Aktora „prezentera”: 6,5% (4,0% u mężczyzn); Aktora „technika”: 9,5% (7,2% u mężczyzn); Uczestnika „wizjonera”: 11,3% (8,7% u mężczyzn); Uczestnika „moderatora”: 8,1% (5,2% u mężczyzn); Uczestnika „animatora”: 6,5% (3,0% u mężczyzn); Autora „wizjonera”: 3,4% (1,8% u mężczyzn); typ Passio „miękki” (K-W+, gdzie K- oznacza negację siły w relacjach zaś W+ skłonność do doznań zmysłowych): 3,9% (2,0% u mężczyzn).

Typy Actio, przeważające w wyborach młodych mężczyzn, związane są z dominacją czynnika K (siły), który z kolei związany jest z dojrzewaniem i wydzielaniem się testosteronu – w okresie adolescencji poziom testosteronu wzrasta u chłopców 18-20 razy. Jak można przypuszczać, cała uwaga mężczyzn w tym wieku koncentruje się na użyciu siły fizycznej.

W wynikach dziewcząt widoczna była dominacja typów Aktor i Uczestnik, można zatem sądzić, że u młodych kobiet przejawem dojrzewania jest ekspresja (prezentowanie się) i relacja do świata wartości.

NEGACJA SKŁONNOŚCI KOBIECYCH LUB MĘSKICH

W zbadanej grupie aż 32% kobiet neguje skłonności „kobiece”, związane z delikatnością i czułością (na przykład opiekuńczością). Analogicznie w grupie męskiej 26% uczniów neguje skłonności „męskie”, związane z dominacją i agresją (asertywnością). W konsekwencji u młodzieży męskiej występuje zahamowanie zdrowej agresywności (agresywny zawodnik na boisku to taki, który „zdobywa” teren), powodujące trudności w uzyskaniu „pozycji” w grupie męskiej. Pozycja ta jest bowiem związana z ekspresją siły. W rezultacie mężczyźni z inwersją roli radzą sobie w ten sposób, że orientują się na zawody społeczne, związane z pomaganiem.

W grupie młodzieży żeńskiej widoczna jest obrona przed własną wrażliwością kobiecą, co prowadzi do przeceniania siły i asertywności. W konsekwencji kobiety wykazujące inwersję roli radzą sobie w ten sposób, że orientują się na relacje zadaniowe i często przesadnie dbają o swój wygląd.

INWERSJA ROLI A PREFERENCJA TYPU AKTYWNOŚCI

Ze względu na duży udział czynników biologicznych w procesie dojrzewania, szczególnego znaczenia nabiera akceptacja lub negacja pojawiających

się skłonności związanych z męską lub kobiecą rolą społeczną i zawodową. Literatura przedmiotu oraz doświadczenie kliniczne wskazują na duży wpływ negacji tych czynników w procesie kształtowania się poczucia własnego „ja”⁷⁸. Negacja czynnika W (uczuciowości) w przypadku kobiet oraz czynnika K (siły) w przypadku mężczyzn określana jest jako inwersja roli.

Inwersję roli stwierdzono u 32 % kobiet; określono je jako „chłodne”. Podobnie w przypadku mężczyzn [$\chi^2(1, N = 2560) = 1479,26; p < 0,001$]: inwersję roli stwierdzono u 26 % badanych. Określono ich jako „miękkich” (ze względu na zahamowanie agresji).

W celu sprawdzenia zależności między wyborem typów aktywności a płcią, z uwzględnieniem inwersji ról, obliczono test χ^2 . Uzyskany rezultat wskazuje na istnienie istotnych statystycznie związków [$\chi^2(81, N = 2560) = 1108,11; p < 0,001; V = 0,377$]. Testy statystyczne wykazały istotny związek między inwersją roli a preferencją czterech typów aktywności. Zaskakujące jest, że większość badanych preferujących te cztery typy wykazywała inwersję ról. Związek ten dotyczy zarówno „chłodnych” kobiet, jak i „miękkich” mężczyzn.

„Chłodne” kobiety dominowały liczebnie nad pozostałymi badanymi kobietami oraz nad mężczyznami i „miękkimi” mężczyznami wśród osób preferujących dwa typy: Aktora „technika” (17,2%) i Uczestnika „wizjonera” (17,9%). Ilustruje to poniższe zestawienie wyników:

	„chłodne” kobiety	pozostałe kobiety	pozostali mężczyźni	„miękcy” mężczyźni
Aktor „technik”	17,2 %	5,8%	5,2%	12,7%
Uczestnik „wizjoner”	17,9%	8,1%	5,8%	16,6%

„Miękcy” mężczyźni natomiast przeważają liczebnie nad pozostałymi mężczyznami i nad kobietami w dwóch typach: Autora „krytycznego” (9,1 %) i Realizatora „prezentera” (16,3 %).

	„chłodne” kobiety	pozostałe kobiety	pozostali mężczyźni	„miękcy” mężczyźni
Autor „krytyczny”	8,3 %	2,0%	1,2%	9,1%
Realizator „prezenter”	12,1%	4,0%	4,3%	16,3%

Preferowany przez mężczyzn typ Actio „chłodny” (charakteryzujący się negacją wrażliwości) wybierany bywa również przez kobiety wykazujące inwersję roli (3,3%), a preferowany przez kobiety typ Passio „miękki”, wybierany bywa często przez mężczyzn wykazujących tę inwersję (6,2%). Są to

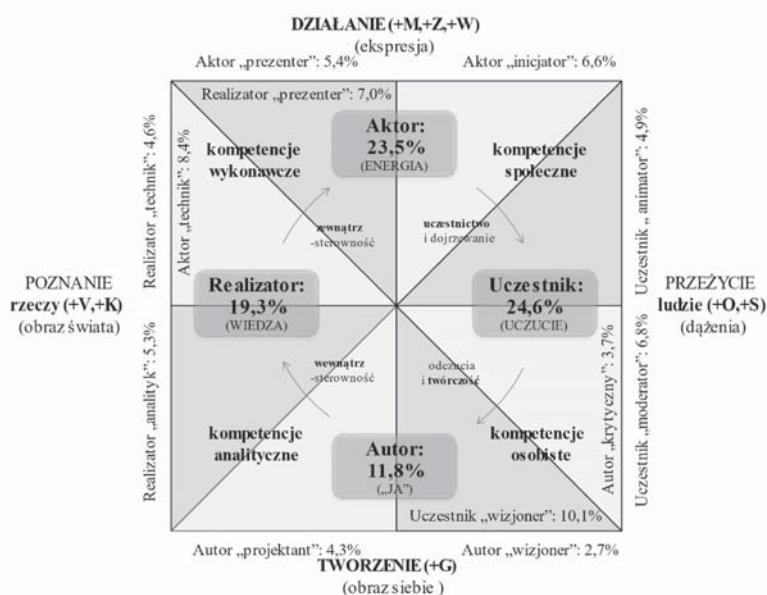
⁷⁸ Por. t e n ż e, *Typy aktywności zawodowej*, s. 191.

typy, które w przyjętej typologii uznano za zagrażające kształtowaniu się obrazu siebie. Na interpretację zasługują zwłaszcza dwa typy: Aktora „technika” w przypadku kobiet i Realizatora „prezentera” w przypadku mężczyzn.

DYSKUSJA WYNIKÓW BADAŃ

ZAGROŻENIA ROZWOJOWE A KOMPETENCJE

Termin „kompetencja” określa zdolność do spełniania wymagań stanowiska pracy, a w szerszym rozumieniu – do pozytywnej odpowiedzi na typowe relacje ze światem pracy⁷⁹. W modelu wyróżniono cztery relacje (do rzeczy, ludzi, wiedzy i do własnych dążeń), można zatem mówić o czterech typach kompetencji. Są to kompetencje wykonawcze, społeczne, osobiste i analityczne, czyli rynkowe (rys. 6).

Rysunek 6: Typy kompetencji z rozkładem procentowym w typach głównych i podtypach

Na rysunku ukazano rozkład procentowy typów głównych aktywności i podtypów. Zgodnie z przewidywaniem dominują typy Aktora i Uczestnika. Typ najdojrzałszy, czyli Autor, jest najmniej liczny.

⁷⁹ Por. tamże, s. 160.

Zwraca uwagę fakt, że bardzo licznie reprezentowane są podtypy, które określono jako „zagrożone”: Aktor „technik”, Realizator „prezenter” i Uczestnik „wizjoner”. Podtypy te wybierają osoby, u których występuje inwersja roli, czyli mocna negacja czynnika W w przypadku kobiet (32% grupy) oraz czynnika K w przypadku mężczyzn (26% grupy). W czterech typach zagrożonych występuje aż 55% „chłodnych” kobiet i tyle samo „miękkich” mężczyzn.

ZAGROŻENIA CHARAKTEROLOGICZNE NEGACJA WARTOŚCI I POWŚCIĄG EKSPRESJI

Realizator „technik” to typ aktywności, który rozwija umiejętności wykonawcze (ang. know how). Aktywność tego typu opiera się na poznaniu i kierują nią jasne motywy działania. W typie Aktora „technika” (S-Z+) dominuje skłonność do negacji wartości społecznych (S-) oraz manifestowanej niezależności (Z+); kulturowym przykładem tego typu jest Kain, który „obnosi się” ze swoją złością. Typ ten występuje istotnie częściej u mężczyzn (13,9%) niż u kobiet (11,3%), ale dominuje u kobiet z inwersją (17,2% tej grupy). Przejawia się w ekspresji, na przykład w ekstrawaganckim sposobie ubierania się. Adler wiąże fakt negacji wartości z utratą zdrowego rozsądku (ang. common sense) i z kształtowaniem się tak zwanej inteligencji prywatnej (indywidualizmu). Można przypuszczać, że tego typu ekspresja utrudnia dojrzały proces samostanowienia.

Uczestnik „wizjoner” (Z-S+) służy wartościom, ale powściąga ekspresję swoich uczuć, również tych pozytywnych (kulturowym przykładem tego typu może być Abel). Jego uczucia stają się materiałem dla wyobraźni, której wytworem jest uczuciowy obraz siebie, czyli wyobrażenie siebie w relacjach z innymi. Typ ten zatem utrudnia tworzenie dojrzałego obrazu siebie, czyli ideałów bycia związanych z wzorcami identyfikacji. Występuje często (10,1% całej populacji) u 13,8% kobiet (17,9% u kobiet z rewersją) oraz u 13,2% mężczyzn (nie ma istotnych różnic).

Oba powyższe typy mogą powodować problemy w identyfikacji seksualnej. Negacja czynnika W może być wynikiem p r o t e s t u przeciwko kulturowej roli kobiecej, związanej z zależnością od wartości takich, jak macierzyństwo czy też troska o dom. O ile kobiety negujące ów czynnik raczej nie podejmują zadań związanych z klasyczną rolą kobiecą i starają się realizować swą kobiecość inaczej, o tyle młodzi mężczyźni p o w ś c i ą g a j ą g r e s j ę, będącą istotną cechą męskiej tożsamości.

ZAGROŻENIA OBRAZU SIEBIE

Tożsamość seksualna kształtuje się w procesie, w którym pierwszym krokiem jest identyfikacja z wzorcem, a kolejnym budowanie własnego ideału siebie. Ideały bycia pojawiają się w typie Autora „wizjonera”. Pierwszą próbę budowania obrazu siebie obserwujemy w typie Autora „krytyka” (V-G+). Mocne dopasowanie do wymagań autorytetów (czynnik V-) utrudnia tworzenie własnych celów życia. Krytyka autorytetów (jej przykładem może być postać Ikara), która jest wyrazem budzącej się autonomii życiowej, występuje podobnie często u kobiet (4%) i mężczyzn (3,3%), istotnie częściej zaś pojawia się u mężczyzn wykazujących inwersję roli (9,1%).

W typie Realizatora „prezentera” (G-V+) obserwujemy potwierdzanie siebie przez własne motywacje działania, czyli tak zwaną silną wolę. Mocne nasilenie skłonności do kierowania się własnymi pragnieniami (G-) to zwykle skutek negacji wymagań wychowawców i przełożonych. Realizator „prezenter” cechuje się brakiem identyfikacji z wzorcem i dążeniem do niezależności, które wyraża się w podejmowaniu działania „na pokaz”. Preferuje ten typ 10,1% kobiet i 10,9% mężczyzn (brak istotnej różnicy), ale istotnie częściej preferowany jest przez młodych mężczyzn z rewersją (16,3%).

W niektórych typach pojawia się syndrom negatywizmu. Polega on na nasileniu skłonności do wyborów awersyjnych (odrzuć obrazków) i na małej liczbie wyborów pozytywnych.

W praktyce postawa awersyjna oznacza bardzo wąski zakres zainteresowań, swoistą fiksację czy to na określonych motywach działania (w przypadku Realizatora „prezentera”), czy to na wyrafinowanych zachowaniach „na pokaz” (w przypadku Aktora „technika”).

Rekonstrukcja mechanizmu, który wyznacza związek między identyfikacją płciową a preferowanym typem aktywności okazuje się istotna, wykazano już bowiem związek między preferowaniem typu Realizatora „prezentera” a problemami w zachowaniu oraz między wyborem typu Uczestnika „wizjonera” a gorszymi wynikami w nauce⁸⁰. W pierwszym wypadku przyczyną może być zjawisko przeniesienia na przełożonych negacji władzy rodziców („stawianie się”), w drugim zaś „bujanie w obłokach” i brak pewności siebie wynikający z braku jasnego obrazu siebie.

Typy zagrożone wymagają szczególnej uwagi ze strony doradców i pedagogów, gdyż zarówno negacja pewnych skłonności (w tym wypadku czynnika S), jak i powściągnięcie ekspresji (czynnika Z) mogą powodować zaburzenia zachowania. Osoby reprezentujące tego rodzaju typy wymagają zwykle interwencji doradczej.

⁸⁰ Por. tamże, s. 249.

*

W artykule przyjęto, że tożsamość „ja” jest wytworem refleksji nad treściami świadomości, z których wyłania się przedmiotowy obraz siebie. Osoba ma poczucie jedności i stałości tego obrazu w czasie. Sięgając do genezy jedności owego poczucia, ustalono, że „ja” jest pewnym sposobem istnienia (egzystencji) woli. Terminu „ja” osoba używa bowiem na oznaczenie aktów woli, które są jej dane w przeżyciu sprawczości („chcę”), a następnie też w przeżyciu przyczynowości („ja chcę”). Reakcje ciała i uczynnienia emocjonalne natomiast osoba określa jako „moje”. Dzięki posiadaniu siebie (woli) – w postaci obrazu siebie – możliwe jest panowanie sobie. To mechanizm samostanowienia⁸¹, dzięki któremu człowiek jako osoba jest panem samego siebie (łac. *sui iuris*).

Istotnym wkładem artykułu w wyjaśnienie fenomenu tożsamości „ja” jest zarysowanie modelu podmiotu osobowego, który pozwala na psychologiczne wyjaśnienie mechanizmu samostanowienia, czyli wolnego władania sobą. Aby wyjaśnić zjawisko stałości obrazu siebie, wyróżniono dwa aspekty poczucia stałości „ja”: aspekt sprawczy i celowy, gdyż aktywność podmiotu osobowego dana jest jako czynność woli i jako cel osoby. Zasadnicze znaczenie ma wola, ponieważ warunkuje stałość dążeń osoby mimo zmienności celów. Z kolei właściwa celom zmienność stabilizuje się poprzez poznanie przez osobę prawdy aksjologicznej. W świetle tej prawdy podmiot u z n a j e pewne relacje ze światem za dobre i czyni je swoimi celami w momencie wyboru. Prawda zatem określa p r a w o ś ć wyborów.

W praktyce te dwa aspekty poczucia stałości „ja” dopełniają się. Obserwujemy to zwłaszcza w relacji partnerskiej, której istotą jest komplementarność⁸². W obrazie świata mężczyzn dominuje zwykle odzwierciedlanie motywów działania, czemu towarzyszy refleksja o rzeczowej prawdzie. Znajduje to wyraz w tworzeniu techniki. Istotą męskiej tożsamości jest p r a w o ś ć własnego „ja”, czyli zależność od prawdy (zasad). W obrazie świata kobiet częściej ma miejsce uchwycenie relacji z innymi osobami i przeżycie jej jako wartościowej (dobrej). Istotą kobiecej tożsamości jest dążenie do d o b r a, znajdujące wyraz w aktywnym tworzeniu relacji międzyosobowych (postawa prospołeczna, budowanie kultury).

Mężczyźni są zdolni do ujęcia prawdy aksjologicznej, czyli prawdy o wartości relacji, o ile te relacje przeżywają. Kobiety zaś zdolne są do kierowania

⁸¹ „Każdy czyn potwierdza i zarazem konkretyzuje ten stosunek, w którym wola ujawnia się jako właściwość osoby, osoba zaś – jako rzeczywistość pod względem swego dynamizmu ukonstytuowana właściwie przez wolę. Stosunek ów określimy jako samostanowienie”. W o j t y ł a, *Osoba i czyn*, s. 151.

⁸² „Kobieta chce raczej doznawać miłości, aby mogła miłować. Mężczyzna raczej chce miłować, aby mógł doznawać miłości”. T e n ż e, *Miłość i odpowiedzialność*, s. 161.

się prawdami formalnymi, a ponieważ ich kobieca wrażliwość zwykle sytuuje je w relacjach, wykazują zainteresowanie pedagogiką, rozumianą jako kierowanie rozwojem innych, i ekonomią jako troską o dobro wspólne. Badania empiryczne potwierdziły różnice w preferowanych typach aktywności między młodymi kobietami i mężczyznami. Młode kobiety mają silniej zarysowaną potrzebę kobiecości i czułości, ukierunkowania socjalne oraz potrzebę ekspresji i prezentowania się. Dominującymi potrzebami młodych mężczyzn są wykorzystanie własnej siły fizycznej oraz doświadczanie świata zewnętrznego jako materiału dla swej aktywności. W przypadku obu płci występują problemy tożsamości uwarunkowane negacją siły (przez mężczyzn) i wrażliwości (przez kobiety). Prawdopodobną przyczyną tych problemów jest brak akceptowanego wzorca identyfikacji.

Krytycznie natomiast należy odnieść się do potocznego terminu „tożsamość grupowa” (społeczna). Jedyne cele działania mogą mieć g e n e z ę społeczną, gdyż człowiek wychowuje się w rodzinie. Wyjaśnienie tego skrótu myślowego jest następujące: Wspólnota małżeńska dostarcza wzorców identyfikacji, ale wzorzec osobowy jest tylko wzorcem, nie zastępuje tożsamości. Dzięki zjawisku uczestnictwa podmiot u z n a j e cele społeczne za dobre, a dokonując ich w o l n e g o w y b o r u, czyni je własnymi celami.

BIBLIOGRAFIA/BIBLIOGRAPHY

- Achtnich, Martin. *BBT Obrazkowy Test Zawodów: Projekcyjna metoda wyjaśniania skłonności zawodowych*. Translated by Helena Gabiniewicz. Wrocław: Nowe Życie, 2010.
- Adler, Alfred. *Sens życia*. Translated by Maria Kreczowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Dąbrowski, Kazimierz. “Fazy i poziomy rozwoju psychicznego i trzy kształtujące go czynniki.” In *Zdrowie psychiczne*. Edited by Kazimierz Dąbrowski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Erikson, Erik. *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Translated by Przemysław Hejmej. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2000.
- . *Tożsamość a cykl życia*. Translated by Mateusz Żywicki. Poznań: Zysk i S-ka, 2004.
- Frankl, Viktor. “Homo patiens.” Translated by Józef Morawski. In Frankl, *Homo patiens*. Translated by Roman Czerniecki and Józef Morawski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1984.
- Hofstede, Geert, and Gert Jan Hofstede. *Kultura i organizacje: Zaprogramowanie umysłu*. Translated by Małgorzata Durska. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2007.

- Izdebski, Zbigniew, Krzysztof Wąż, and Joanna Dec-Pietrowska. "Wychowanie seksualne." In *Psychologia wychowania*. Edited by Hanna Liberska and Janusz Trempała. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020.
- James, William. *Psychologia: Kurs skrócony*. Translated by Michał Zagrodzki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Jan Paweł II. Encyclical *Veritatis splendor*. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html.
- Jarosiewicz, Henryk. *Psychologia dążeń i skłonności zawodowych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012.
- . *Świadomość organizacji: O znaczeniu klimatu dla rozwoju osoby i sukcesu przedsiębiorstwa*. Wrocław: Instytut Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2022.
- . *Typy aktywności zawodowej: O rozwoju zawodowym, czyli od Aktora do Autora i z powrotem*. Wrocław: Atut, 2017.
- . "Uczestnictwo jako warunek rozwoju osobowego." In *Konteksty religijności i rodziny*. Edited by Monika Borowska and Jolanta Kraśniewska. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, 2020.
- Jung, Carl Gustav. *Typy psychologiczne*. Translated by Robert Reszke. Warszawa: Wydawnictwo KR, 2009.
- Kołodziejczyk, Anna. "Późne dzieciństwo – młodszy wiek szkolny." In *Psychologia rozwoju człowieka*. Edited by Janusz Trempała. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.
- Kozielecki, Józef. *Koncepcja transgresyjna człowieka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987.
- Kreutz, Mieczysław. *Rozwój psychiczny młodzieży*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej Tum, 2005.
- Kulczycki, Marian. *Psychologiczne warunki radzenia sobie w życiu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990.
- Kunowski, Stefan. *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 2000.
- Lewicki, Andrzej. "Psychologia kliniczna w zarysie." In *Psychologia kliniczna*. Edited by Andrzej Lewicki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978.
- Nuttin, Joseph. *Struktura osobowości*. Translated by Tamara Kołakowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.
- Savickas, Mark. "Constructing Careers: Actor, Agent, and Author." *Journal of Employment Counselling* 48, no. 4 (2011): 179–81.
- Schaffer, Rudolpf H. *Psychologia dziecka*. Translated by Aleksander Wojciechowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
- Stein, Edyta. *Budowa osoby ludzkiej: Wykład z antropologii filozoficznej*. Translated by Grzegorz Sowinski. Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2015.
- Stompór-Świdowska, Jagoda, and Stanisław Witkowski. "Proces podejmowania kluczowych decyzji zawodowych przez menedżerów." In *Człowiek w pracy i orga-*

- nizacji: *Perspektywa psychologiczna*. Edited by Bohdan Rożnowski and Mariola Łaguna. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011.
- Twardowski, Kazimierz. "O czynnościach i wytworach: Kilka uwag z pogranicza psychologii, gramatyki i logiki." In Twardowski, *Wybrane pisma filozoficzne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- . "O pojęciu wychowania." In Twardowski, *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*. Edited by Ryszard Jadczyk. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1992.
- Wojtyła, Karol. *Miłość i odpowiedzialność*. Edited by Tadeusz Styczeń et al. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1982.
- . "Osoba i czyn." In *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*. Edited by Tadeusz Styczeń et al. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1994.
- . *Rozważania o istocie człowieka*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1999.
- . "Zagadnienie woli w analizie aktu etycznego." *Roczniki filozoficzne* 5, no. 1 (1955-57): 111-35.

ABSTRAKT / ABSTRACT

Henryk JAROSIEWICZ, Jagoda STOMPÓR-ŚWIDERSKA – Tożsamość a wolność.
Psychologiczne wyjaśnienie mechanizmu samostanowienia

DOI 10.12887/35-2022-4-140-14

Celem artykułu jest wyjaśnienie zjawiska tożsamości, czyli wskazanie, co jest podstawą jedności i stałości „ja” w czasie. W części teoretycznej pracy przedstawiono model podmiotu osobowego, w którym wyróżniono cztery jakościowo różne rodzaje wytworów psychicznych. Przeżycie sprawczości odzwierciedlone jest w obrazie rzeczywistości jako obraz osoby, czyli własnego „ja”. Odzwierciedleniu temu towarzyszy zarówno poczucie ciągłości w czasie (tożsamości), jak i jedności „ja”. Chociaż na wolę oddziałuje wiele motywów, jej akty są wyrazem samostanowienia, czyli wolnego czynu osoby. Tożsamość ma zasadnicze znaczenie w życiu i karierze zawodowej człowieka. Aby uzasadnić tę tezę, w części empirycznej przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych wśród młodzieży szkolnej. W okresie dorastania specyfika procesów psychicznych polega na kształtowaniu się dojrzałego obrazu siebie. Wtedy też pojawiają się problemy tożsamości związane z brakiem spójności tego obrazu, który został ukształtowany w dzieciństwie, z obrazem siebie jako mężczyzny lub kobiety w perspektywie powołania życiowego i zawodowego.

Słowa kluczowe: tożsamość, samostanowienie, wolność, kariera zawodowa, problemy okresu dorastania

Kontakt: (Henryk Jarosiewicz) Zakład Psychologii Zarządzania, Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet

Wrocławski, ul. Dawida 1, 50-527 Wrocław; (Jagoda Stompór-Świdierska) Katedra Psychologii, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, ul. Bernardyńska 3, 31-069 Kraków
E- mail: (Henryk Jarosiewicz) henryk.jarosiewicz@uwr.edu.pl; (Jagoda Stompór-Świdierska) jagoda.stompor@upjp2.edu.pl
Tel. (Henryk Jarosiewicz) 71 3671814
(Henryk Jarosiewicz) <http://www.old.psychologia.uni.wroc.pl/?q=users/hjarosiewicz>; (Jagoda Stompór-Świdierska) <https://wf.upjp2.edu.pl/kierunek-psychologia/kierownik-kierunku>

Henryk JAROSIEWICZ, Jagoda STOMPÓR-ŚWIDERSKA, Identity and Freedom: Psychological Explanation of the Mechanisms of Self-Determination

DOI 10.12887/35-2022-4-140-14

The aim of the article is to explain the phenomenon of identity, i.e., to determine the foundation of the unity and temporal stability of the self. The theoretical part of the paper presents a model of a personal subject. The model comprises four qualitatively different kinds of mental products. A lived experience of efficacy is reflected in the image of the person, i.e., of the self, included in the individual's image of reality. The experience of reflecting is accompanied by the sense of both the continuity of the self in time (identity) and the unity of the self. Although the human will is affected by numerous motives, its acts, being free actions of the person, are expressions of self-determination. To justify the claim that identity plays a fundamental role in the individual's life and professional development, the authors, in the empirical part of the article, present results of their research on secondary school children. The formation of a mature self-image is a psychological process specific to adolescence. This period is also characterized by the emergence of identity issues due to discrepancies between a self-image formed in childhood and self-images of mature men and women pursuing their life vocations and professional careers.

Keywords: identity, self-determination, freedom, career, problems of adolescence

Contact: (Henryk Jarosiewicz) Zakład Psychologii Zarządzania, Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski, ul. Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland; (Jagoda Stompór-Świdierska) Katedra Psychologii, Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, ul. Bernardyńska 3, 31-069 Kraków, Poland
E-mail: (Henryk Jarosiewicz) henryk.jarosiewicz@uwr.edu.pl; (Jagoda Stompór-Świdierska) jagoda.stompor@upjp2.edu.pl
Phone: (Henryk Jarosiewicz) +48 71 3671814
(Henryk Jarosiewicz) <http://www.old.psychologia.uni.wroc.pl/?q=users/hjarosiewicz>; (Jagoda Stompór-Świdierska) <https://wf.upjp2.edu.pl/kierunek-psychologia/kierownik-kierunku>